

*Поглед над балканите
View over the Balkan Peninsula*

НЕИЗВЕСТНА ПРИПИСКА ОТ ГРАД ЕЛЕНА ЗА РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА (1877-1878)

Явор Митов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. През 1878 г. неизвестен автор от град Елена оставя приписка в сп. „Българска старина“ на Г. Ст. Раковски. Приписката съдържа информация за Руско-турската война (1877-1878). Разположена на четири страници от списанието, тя представлява ценен извор за времето 1877-1878 г. Сега приписката се публикува за първи път. Представено е нейното факсимиле, взето от дигиталното копие на екземпляра. Интерес представляват филологическите особености в ръкописа. За улеснение на читателя е даден и неговият нормализиран текст. Сведенията, които дава приписката, са разгледани на фона на историческите събития за войната. При направения анализ се доказва, че приписката представя вярно събитията. Желанието на автора на приписката е да остави спомен на бъдещите поколения за събитията, които подложили на изпитание жителите на Еленския край по времето на войната. Той дава сведения за руските и турските войски, за хода на бойните действия, за грабежи и извършени жестокости, за дюкяните на еленчани, за шпиони, за глад, епидемически болести, както и за съхраняването на имуществото на жителите на Елена през войната.

Keywords: marginal note, Elena, Russo-Turkish war (1877-1878), correspondence

Българските приписки от Руско-турската освободителна война (1877-1878) показват гледната точка на българите, преживели войната. Ходът на бойните действия се запечатва трайно в съзнанието на обикновения човек и оставя незабравим спомен. Този спомен, свързан с много чувства, е разказван на деца и внуци, но, ако участникът е грамотен, той може да запише този разказ, имайки нужда да съобщи на поколенията своята история.

Допълнителна информация за хода на Руско-турската война в Еленския край дава и една неизвестна приписка от гр. Елена¹⁾. Тя е записана в екземпляр от списание „Българска старина“ (Раковски, 1865) на Георги Стойков Раковски (1821-1867). Списанието е отпечатано в Букурещ в книгопечатницата на Стефан Расидеск през 1865 г. Идеята на Раковски е списанието да бъде „повременно списание“ и да се издава в „неопределено време и в

неопределени величини“ (Раковски, 1865:3). Темите, които това списание трябвало да разглежда, били свързани с изследването на българския език, на басни, празници, обичаи, езическа и църковна българска книжнина. Списанието било отпечатано само в един брой – „книга първа – издание първо“, след което Раковски не продължава да издава планираната поредица. В предговора на списанието Раковски посочва, че в него няма нищо политическо и то щяло да се разпространява свободно. Който желаел, можел да го получи, като посочи адрес, на който настоятелите на списанието да му го изпратят (Раковски, 1865: 3). Екземплярът, в който е записана приписката за Руско-турската война, е принадлежал на Стефан С. Бобчев (1853-1940), а сега се съхранява в библиотеката на университета „Станфорд“^(2),3). В настоящото изследване се използват неговите дигитални копия⁴⁾. Самата практика на *Google Books* да дигитализира книги и да оформя бази данни, от които всеки може да се ползва, дава достъп на много изследователи до редки и ценни издания. На страница четвърта се намира надпис за притежание на книгата – екслибрис, датиран от 15 юни 1868 г. Останалата част от надписа е умишлено трита, вероятно след като екземплярът е сменил своя собственик. Въпреки това екслибрисът се чете: „Изъ книгыѣ на Стефана С. Бобчева. Въ Елена. 15 Юн. 1868. Номер...“ (изтрито – бел. авт. Я. М.)^{5),6)}.

Почеркът, на който е написана приписката, не съвпада с почерка на Бобчев и авторът на приписката остава неизвестен. Той съобщава, че е от Елена, но друга информация не дава за себе си. Той, след като преживял Руско-турската война, написал своята приписка на 16 юни 1878 г.⁷⁾ В екземпляра на сп. „Българска старина“ тя е записана на четири страници, тъй като останалите са били напечатани. Единствената празна страница в него е 122-ра стр., където авторът е започнал своята приписка и там е записана по-голямата част от нея. На следващата, 123-та стр. е продължението, но и там мястото е недостатъчно да се завърши приписката. Затова авторът разделя приписката на две, като втората част записва на друга свободна страница в списанието. Свободно място намира на 60-та стр., а след нея приписката продължава на следващата 61-ва стр. Това е и причината първа, втора, трета и четвърта страница на приписката да са съответно 122, 123, 60 и 61 стр. от списанието. За да запази целостта на разказа и да предотврати евентуално объркване от страна на читателя, авторът, в края на първата част слага препратка „...намери листа номер 60 и там чети.“ Аналогична препратка има и в началото на втората част: „търси заглавието, листа Номер 121 и обърни.“ На всяка дума в приписката, започваща с гласна, авторът поставя слабо придихание (,). За въпросителен знак той поставя точка и запетая (;). Използвани са съкращения, при които последната съгласна се изписва над думата. След числата са поставяни двоеточия.

Освен за хода на военните действия, в приписката се дават и много ценни сведения за съдбата на еленчани през войната, за местата, по които те бягат

и се крият. Дава се информация и за турските грабежи и зверства, за опожаряването на голяма част от къщите. Не остават прикрити и грабежите на българите, които вземат храни и разграбват цели местности, населявани от българи и турци. Авторът оневинява тези действия, защото, ако не били те, много хора щели да умрат от глад. Споменава се епидемическа болест, която погубила много хора. Важността на преживените събития е осъзната от автора и знае, че след време те ще бъдат описани от историята. Затова той дава своя принос към нея. Приписката представя много сбито, но вярно обемната информация за Руско-турската война в Еленско и съдбата на местното население. Това синтезиране е следствие от малкото място, което авторът има, както и от характера на самия разказ, който цели да остави спомен. Въпреки това, в самата приписка се преплитат много и различни сведения, до които авторът се е докоснал, бидейки свидетел.

Разказът започва с обявяването на войната през 1877 г. Самата дата и месец на обявяването на военните действия авторът не знае или не е важно за неговия разказ. Дава се определение на руснаците, които са освободителите, а турската власт е наречена „иго“ и е определена като „проклета“ и „тиранска“⁽⁸⁾. В Търново авторът отбелязва появата на руските войски. За датата на освобождението на старата българска столица той бърка с един ден (26 юни вместо 25 юни⁽⁹⁾ 1877 г.)⁽¹⁰⁾. Известно е, че след десантите на руските войски на р. Дунав при Галац и основния десант при Свищов, руската армия се разделя на три отряда. Източният, под командването на престолонаследника Александър Александрович, поел действията в района на четирите крепости – Русе, Силистра, Шумен и Варна. Западният отряд, под командването на ген. Криденер, поел бойните действия в западните български земи. Предният отряд се ръководел от ген. Йосиф Гурко (Митев, 1999; Рудолф, 1904). В отряда влизали: Драгунската бригада на полк. Евгений Максимилианович херцог Лейхтенбергски, една сборна бригада под командването на брат му, ген.-майор Николай Максимилианович херцог Лейхтенбергски, Донската бригада на полк. Чернозубов, Кавказката бригада на полк. Туголмин, 4-та стрелкова бригада и Българското опълчение. Този отряд представлява предимно кавалерия и трябвало да настъпи към Търново и да завземе старопланинските проходи (Станев, 1987: 45). На 25 юни 1877 г. ген. Гурко влиза в Търново. Така до еленчани достигнала вестта за руската войска, отправила се към тях. Ходът на Гурко към старопланинските проходи продължил, като генералът изпратил полк. Чернозубов с три сотни донски казаки и две оръдия да освободят гр. Елена. Според Страшимир Велчев този ход е свързан със слухове за башибозук, който се активизирал в Еленско (Велчев, 1969: 139). Други автори (Кисьов, 1931: 263) считат, че това е стратегически ход на ген. Гурко. На 30 юни 1877 г. войските на Чернозубов завзели Елена и с. Беброво, достигнали до с. Ахметлий (дн. с. Константин), като по пътя те не

срещнали военни формирования. Тези данни потвърждават информацията в приписката, която съобщава, че „...на Елена дойдоха донските казаци юни 3.“⁽¹¹⁾. Посрещането на казаците в Елена било много топло и гостоприемно. Еленчани от радост гърмели с пушки във въздуха, което първоначално стреснало казаците, които залегнали и се криели. Руснаците видели наличието на много оръжие в Еленско и започнали политика на разоръжаване на населението, предимно турското (Дичев, 1931: 177). По-късно този ход щял да се окаже ненужен, защото тогава населението целенасочено трябвало да се въоръжава срещу турските нападатели.

Авторът на приписката отбелязва едно важно събитие, което се случило в Търново. На 30 юни там пристигнал братът на руския император Николай Николаевич, който бил главнокомандващ на руската армия за България⁽¹²⁾. След това приписката продължава, като съобщава за „горните донци“. Тук трябва да се разбира „гореспоменатите донци“. Те, след като стигнали до с. Беброво, се върнали пак назад⁽¹³⁾. Този ход на руските войски бил следствие на плановете на ген. Гурко за превземане на старопланинските проходи в района. След като не установили наличието на вражески войски в Еленско, Чернотубовите казаци се присъединили към авангарда на Гурко при Хаинбоазкия проход. За тази цел те се върнали назад от с. Беброво към с. Средни колиби. На 5 юли 1877 г. към Елена бил изпратен 13-и Драгунски Орденски полк под ръководството на полк. Лермонтов. Той имал заповед да завземе Елена и Беброво и, като се установи, да разузнава в посока към с. Стара река и с. Златарица (Кисъов, 1931: 264). Задачата включвала и защита на мирното население от разбойническите шайки. Според М. Дичев еленчани сами се оплакали на руснаците от тези набези и поискали войска да ги пазят. В отговор им бил изпратен Драгунският полк, който включвал четири ескадрона. 1-ви, 2-ри и 4-и се установили в Елена, а третият – в Беброво (Дичев, 1931: 177-178). Драгунските полкове били кавалерийски полкове, които при нужда ставали пехотни (Дичев, 1931: 178, 1). На 6 юли, когато пристигнали в Беброво, те намерили селото нападнато от 1000 турци разбойници. След проведената атака разбойниците били изгонени (Станев, 1968: 101). На 13 юли бил изпратен полк. Милер, който трябвало да намери по-удобна стратегическа позиция за войските от Елена и Беброво. Той избрал Марянската позиция (Кисъов, 1931: 265), където с помощта на местното население (Велчев, 1969: 140) били направени множество окопи и укрепления и на 16 юли войските се установили там на лагер. Изборът на Марян за лагер бил следствие на многото пътища, минаващи откъм с. Стара река и Котел. Позицията давала възможност за оръдеен обстрел и действието на конница. Въпреки тези плюсове, Марянската позиция имала и своите минуси – обхватът на района бил много голям, руските войски били малко и лесно могли да бъдат обходени от врага. В Марянския лагер се включила и 6-а българска

опълченска дружина, която на 30 юли била изтеглена и на нейно място дошъл 34-и пехотен Севски полк и една батарея. Христо Станев определя хода като недалновиден, защото българските опълченци добре познавали местността (Станев, 1987: 63). Командир на лагера станал ген. майор Борейша. Формирали се и български чети. Изпращането на 34-и пехотен Севски полк било следствие от увеличаване на нападенията на нередовни войски, както и от желанието на руското командване да използва еленската отбранителна позиция за защита на Търново (Велчев, 1969: 140).

Всички тези сведения авторът на приписката дава в едно изречение, което съобщава, че в Елена „дойдоха конници драгуни и един полк Севска пехота и съставиха лагер срещу Марен“¹⁴). Важно е да се отбележи, че неизвестният автор спазва хронологичната последователност на събитията – първо идват драгуните, а след тях – севците. Той съобщава, че вече установените руснаци цяло лято се „сборичквали“ с турците, наречени „триклети“. Отбелязано е, че руснаците не знаели турските позиции в Тузлука¹⁵). На изток от Беброво започвала областта, наречена Тузлук, която била населена главно с турско население. В нея се намират селата Ахметлий, Стара река, Кипилово, Златарица, като с. Костел е определено за западна граница на Тузлука (Иширков, 1931: 8). Именно там се формирали башибозушките орди. Според М. Дичев в Тузлука се установило и избягалото от Търновско турско население (Дичев, 1931: 177). Въпросното „сборичкване“, за което авторът на приписката говори, всъщност представлява многобройни сблъсъци и нападения на турски войски с установените по лагерите руски войски. Тези турски войски първоначално били нередовни, формирали се в Тузлука и имали грабителски цели. Впоследствие те били материално подкрепени от турските военни, а към края на лятото към тях участвали и редовни турски войски. Незнаейки за турските позиции в Тузлука, руснаците извършили разузнаване и при едно такова, на 6 август, в посока източно от Беброво, били открити два вражески лагера с по пет дружини (Кисъов, 1931: 226). Турците нападнали руските разузнавателни отряди, които отстъпили (Кисъов, 1931: 226). Нападението, което имало военен характер, било по заповед на Сюлейман паша и се ръководело от Хюсейн паша. То имало за цел да отвлече вниманието на руските военни от Шипченските боеве (Станев, 1987: 97). Нападението на турците било успешно, като предните отряди на руснаците отстъпили, изоставяйки Беброво. Очакваният от Сюлейман паша ефект се получил. Ген.-майор Борейша се притеснил и пишел панически до ген. Радецки да му изпрати войски. Последният изпратил войски, които не открили толкова голяма опасност. Симулациите на Борейша (имало ги и преди това) довели до уволнението му и удължили тежките боеве край Шипка.

Още един резултат от османското нападение бил налице. Както отбелязва приписката: „Сполучиха турците, та обраха Бебровът на Преображение

(6 август – бел. авт.)^{“16)}. След оттеглянето на руските войски турците превземат, плячкосват и запалват Беброво (Станев, 1987: 97). По-подробен разказ за нападението на Беброво дава М. Дичев (Дичев, 1931: 178). Според него населението на Беброво взело най-необходимото и избягало към Елена, дори към Търново. Селото било грабено от башибозуци, черкези и зебеци (анадолски башибозуци). След това нападение руснаците раздали на местното население 800 капаклии (турски пушки) от Никополската крепост (Дичев, 1931: 178). След обирането на Беброво турските войски се въодушевили и увеличили нападенията си. Исторически сведения за времето на въпросните сборичквания показват, че през това време руснаците си устройвали пиршества и забави. Тук бил изпратен на почивка и прославилият се на Шипка 36-и Орловски полк. Българите, виждайки това, също били уверени, че не са застрашени. Това сведение се допълва и от разказа на дядо Йордан Славов, който си спомнял от юношеските години, че руснаците давали захарчета на гледащите ги с възхита момчета, по цял ден играели карти, а след това се чувала тръбата за башибозушкото нападение. Руснаците оставяли картите, строявали се, разбивали турците и се връщали да продължат играта (Станев, 1987: 101). С времето започнал да се увеличава броят, както и силата на нападенията на нередовните войски. Това е усетено и от автора на приписката, който отбелязва: „От тогава подир, турците пак взеха да се усилят“^{“17)}.

Турски нападения били извършени на двадесет и четвърти, двадесет и девети август, втори, девети, дванадесети, двадесет и четвърти, двадесет и седми септември, първи, четвърти, двадесет и първи, тридесет и първи октомври, тринадесети, седемнадесети и деветнадесети ноември 1877 г. (Кисъов, 1931: 266). Такова нападение е отбелязано в приписката: „При есента запалиха махалата Игнатовци“^{“18)}. То било извършено на 13 ноември 1877 г. с особено голяма сила и жестокост. Според сведенията 1000 турци настъпили към селата Мийковци, Игнатовци, Трашлиите и ги запалили, колели населението, като откраднали 2000 глави добитък (Кисъов, 1931: 271). Силните нападения стреснали българите в Елена, които, според приписката, не се уплашили да поизнесат нещо от домовете си. След това авторът посочва грешките, които направили еленчани, като не се поучили от историята и внесли още стока по дюкяните си^{“19)}. Горните две сведения за внасяне на стока по дюкяните и изнасяне на движимо имущество от къщите не трябва да се разбират като противоречия. В дописката си до в. „Таймс“ един английски кореспондент описва плячкосването на Елена от турските войски на 22 ноември. Той съобщава, че поради ранната зима търсенето на стоки от страна на руските войски било значително увеличено. Търгуването с руските войски се оказало доходоносен бизнес на еленчаните, които притежавали дюкяни. Именно поради тези причини запасите от стоки били твърде големи (Един дописник..., 1938). Според автора на приписката

именно „поради бебровините“, т.е. разграбването на Беброво, еленчани си изнесли дрехите по манастирите и по други места²⁰). Манастирите по времето на войната приютявали бягащите заедно с тяхното имущество. Такива манастири били „Св. Никола“, „Св. Илия“ и др. Манастирът „Св. Никола“ бил превърнат в лазарет на Червения кръст и бил украсен с червени знамена, а до него е била прокарана телеграфна линия (Станев, 1987: 104, 155-156). Другите места, където еленчани си крили дрехите, били многото лозарски колиби, разположени на северозапад от Елена (Дичев, 1931: 181). След това, в края на октомври 1877 г., те обратно си върнали имуществото в Елена²¹). Многото турски нападения и успешното им отблъскване от руснаците създали на българското население впечатление, че руснаците не могат да бъдат победени. Сведение за това съдържа разказът за с. Чакали – изоставено турско село, в което българките, дори и по време на битка, без притеснение си събирали изоставени турски посуди (Станев, 1987: 100). В началото на ноември дошъл споменатият 36-и Орловски полк (Станев, 1968: 105), а от 20 ноември командването било поето от ген. Домбровски. В началото на втори, пети, седми и осми ноември турските войски направили няколко разузнавателни нападения. Тези набези вече не били с цел плячка, а част от стратегията, която измислил Сюлейман паша след неуспеха на Шипка. Идеята на Сюлейман да премине Балкана и да помогне на обсадения в Плевен Осман паша останала, но той търсел друг път да го направи. На 2 ноември Сюлейман паша писал до военния министър и искал разрешение да атакува Елена, а на 6 ноември получил разрешението. На 8 ноември Сюлейман изпратил Фуад паша с 24 дружини войска. Започнала концентрацията на турска войска при с. Ахметлий (Кисьов, 1931: 269).

Сред изследователите съществуват различни мнения за целите, които Сюлейман си поставил. Според ген. Ал. Кисьов целта на Сюлейман била да превземе Елена, като предизвика объркване в руското командване и така да облекчи поне малко положението на Осман паша в Плевен. Сюлейман нямал намерение да настъпва след Елена, а предприетите малки настъпления след града са били с демонстративна цел (Кисьов, 1931: 271-272). Според друго мнение, поддържано от Хр. Станев, Сюлейман имал за цел да премине през Елена и да се насочи към Търново и Плевен (Станев, 1987: 109-110). Известни са показанията на Сюлейман паша след войната пред съда, в които той съобщил, че основната му цел е била Елена и нямал намерение да настъпва напред (Кисьов, 1931: 283-284; Станев, 1968: 110). В случая обаче Сюлейман по този начин оневинява своите несполуки. А те основно са две: да пробие руската укрепена линия при Йовковци и да контролира своите войски, които след превземането на Елена се отдали на безчинства и грабежи. Това се вижда от дописката на английския кореспондент до в. „Таймс“, където се казва, че поради невъзможността

да се контролират грабежите, турските военни назначили три роти, които да вземат заграбеното от турците (Един дописник..., 1938: 200). В друга своя дописка от 23 ноември кореспондентът обобщава планове на Сюлейман – след като се превземе Елена, да се настъпи към Търново и да се продължи към Габрово (Един кореспондент..., 1968: 122). В своята приписка за Освободителната война Милан Радивоев потвърждава неспособността на Сюлейман да контролира подчинените си войници и офицери. Това се вижда от бездействието на хаджи Хюсейн паша, който командвал 3000 бойци. Той получил заповед да настъпи зад гърба на руснаците и да прекъсне изтеглянето на населението, като обгради руските войски. Но на сутринта в уречения ден хаджи Хюсейн паша имал тежък махмурлук от пианството си миналата вечер и не успял да изпълни заповедта на време (Стефанов, 1989). Разказът в приписката продължава: „И тъй, на 22 ноември, като усилиха турците с преогромна сила и като узнали с шпиони на русите силата, нападнаха на Елена и я обраха до най-последна степен“⁽²²⁾. Така според автора на приписката има две причини за обирането на Елена. Едната е „преогромната“ сила, с която разполагали турците, а другата са шпионите, които турците използвали срещу руснаците. Интерес представлява вторият фактор за обирането на Елена. Несъмнено шпиони е имало и в двете армии, но откъде въпросният автор ще знае за тях? В случая обяснение дава разказът на М. Дичев, според който в края на август 1877 г. Сливенският митрополит изпратил в Елена трима сливенци да съобщят на ген. Домбровски, че турците щели да нападнат Елена. Руснаците ги помислили за шпиони и ги затворили в конашката тъмница. Същите били освободени след застъпничеството на някои еленски първенци (Дичев, 1931: 180). Точно от тук авторът на приписката е разбрал за шпионите. Несъмнено затварянето на тримата пратеници се е разчуло сред еленчани. Носели се слухове, че руснаците заловили шпиони и в такъв случай асоциирането на шпионите като един от основните фактори за завземането на Елена е напълно нормално за автора, който видимо търси причините.

Нападението на Елена било извършено на 22 ноември, като двете основни битки били при Марян и при Елена. При първите топовни гърмежи населението на Марян се двоумяло дали да бяга. Все пак това можело да е поредният башибозушки набег. Турците в гъсти колони настъпили, а населението набързо напуснало селото и тръгнало към Елена. Пътят бил задръстен от коли. Първият удар бил поет от севските войски, които били победени. Драгуните задържали фронта, докато дошли от Елена орловските отряди. Последните с прекалена храброст се хвърлили в боя. Турските войски обсадили Марянската позиция. Следвало поголовното избиване на руснаците. След това турските войски достигнали до Елена, която била нападната първо от черкези. Прилагала се същата тактика – обкръжаване на руските

позиции. Сюлейман вкарал всички резерви в битката. Местното население и тук било изненадано и панически бягало. Руската пехота издържала, докато се изтеглят жителите на града, а когато пехотата тръгнала да се изтегля, драгунските войски и тук проявили геройство, като имали ролята на щит между турци и руснаци, докато последните се изтеглили.

За времето на влизането на турските войски в града най-пълна информация дава дописката на английския кореспондент до в. „Таймс“ от 22 декември. Той влязъл първи с редовните войски в града. Според неговия разказ редовните войски завзели града, доизбивайки останалите руски войници, след което положението се нормализирало. По-късно обаче, когато в града влезли башибозуците, започнало разграбването на Елена. Всичко, което се намирало в къщите и дюкяните, се изхвърляло на улицата. Турците грабели хранителни продукти – сирене, руско масло, захар, празнично сладко²³). Пиели ракия, стреляли по бягащите по улиците домашни животни – прасета и кучета. По-предприемчивите се насочили към манифактурните дюкяни, където било пълно с топове платно, и по кожухарските дюкяни. Взимали се също и вълнени произведения – дълговлакнести килими, козаци, топове шаяк. Каквото не могли да вземат, го потъпквали. Претоварени с тези стоки, те ги продавали на цена в пъти по-малка от действителната, защото да бъде човек търговец по онова време, било трудно (всички коли се конфискували за армията). Като доказателство за внезапното напускане на Елена авторът посочва изоставените горящи огнища. В града останали тези, които не можели да избягат – старите хора. Именно те и увехналият клони на арката за посрещането на руснаците трябвало да срещнат турския гняв. Английският кореспондент в целия си разказ съжалева за разхищенията на стоки и грабежите, защото, както сам казва, те можели да се продадат на по-изгодни цени и парите да се усвоят от турската държава. Той видимо поддържа Високата порта. Според неговия разказ всички зверства и грабежи били извършени от башибозук. Макар и да съобщава за трупа на един прострелян в гърдите българин, той по-скоро отдава това на случайността. Сам споменава, че в града били останали стари жени, които бягали панически нагоре-надолу, обиждани от пианата тъппа. Изрично кореспондентът посочва, че на тези жени не било посегнато (Един дописник..., 1938: 199-204).

Съвсем друг смисъл за въпросното събитие дава секретарят на управлението на Еленски окръг Никола Владиков до Ст. С. Бобчев от 27 декември 1877 г. Според него турците, като влезли в града, убивали деца и старци. Той видял много намушкани дечица. Писмото наистина е ужасяващо в представянето на кръвопролитните събития. Каква обаче е неговата цел? С това писмо Владиков иска от Ст. Бобчев да съдейства от Славянския комитет да отпусне пари за Елена (Станев, 1987: 184). Неслучайно писмото завършва с думите към Бобчев: „Баща Ви и майка Ви са живи и здрави, но са голи като мен“ (Станев, 1987: 184).

Несъмнено в посочените по-горе разкази има субективни елементи. Що се отнася до изследваната приписка, тя не съобщава за кланета на жени и деца, но не премълчава за убийства на стари хора²⁴⁾. Тя представя по-реална картина за събитията, защото те са обмислени, а не са резултат на моментната нужда, както двата извора по-горе.

В същото време населението на Елена се изтеглило в северозападна посока, насочвайки се предимно към Търново. Но там властите не ги пускали, за да не всяват паника. Някои се насочвали към Горна Оряховица, Лясковец, но повечето се настанявали по лозарските колиби на Фидабейските и Еленските лозя, в манастирите „Св. Никола“, „Св. Илия“ и в Килифарево. При това времето било много студено. Картина за тези лутания дава и авторът на приписката. Според него еленчани бягали по Фидовските лозя (дн. с. Велчево) и по околните села и по Миндевските лозя (дн. с. Миндя)²⁵⁾. Пътищата към Търново били задръстени от коли. Еленчани, наред с малкото си набързо събрано имущество, напускали с оръжието, което имали. Срещайки българите, окичени с ятагани и пушки, руските подкрепления от Търново понякога реагирали подигравателно (Кисъов, 1931: 282).

Интерес представлява съотношението на войските, което дава авторът на приписката и което той смята за важно. Той посочва 40 000 – 60 000 турска войска с башибозук, а руската войска била шест хиляди. Плюс две хиляди зад гр. Елена, руснаците ставали 8000²⁶⁾. Вариацията, която неизвестният автор дава за турската войска, е следствие от многото слухове за броя на руските войници. Според М. Дичев турската армия била 35 000, към която цифра той не включва башибозуците (Дичев, 1931: 181). Ст. лейтенант Р. Босев посочва, че турците участвали с 30 000 армия и 12 оръдия (Босев, 1954: 111). Според Хр. Станев в Елена имало 50-60 табора пехота (30 000 – 40 000 души), 5000 кавалерия и 60 оръдия плюс башибозук (Станев, 1968: 112). М. Радивоев съобщава за 50 000 редовна войска и 20 000 башибозуци и черкези (Стефанов, 1989). Страшимир Велчев посочва 30 000 пехота, от която 8000 башибозук, 5000 конница и 30 оръдия (Велчев, 1969: 141). Относно руските войски цифрата варира. Според Хр. Станев те са не повече от 6000 души (Станев, 1968: 112). Стр. Велчев посочва 6000 пехота, 4 ескадрона конница и 26 оръдия (Велчев, 1969: 141).

Турците престояли в Елена десет дни и след това, според автора на приписката, „побегнали“²⁷⁾. Причина за бягството им е превземането на Плевен на 28 ноември. На същата дата била получена заповед в турския лагер за оттегляне към с. Ахметлий и Осман пазар (Кисъов, 1931: 284). Тази дата променила тактиките на водене на войната и на двете страни. Сюлеймановата армия трябвало да се оттегли на юг от Балкана (Станев, 1987: 178). При оттеглянето ѝ, както упоменава авторът, били изгорени къщите на най-богатите – 45 на брой, и половината от красивото село Марян²⁸⁾. За изгарянето на

тези къщи съществуват много сведения. Важно е да се отбележи, че авторът посочва не кои и да са къщи, а на най-богатите. По данни на руското разузнаване Марян бил запален целият, а в Елена турците подпалили 20 къщи (Станев, 1987: 179). Комендантът на града докладвал: „Много къщи са в пламъци, най-хубавите изгоряха“ (Станев, 1987: 180). В друго донесение се казвало: „Най-хубавите къщи по главната улица бяха запалени“ (Станев, 1987: 179). Ген. Домбровский докладвал: „Опожарени са най-хубавите сгради“ (Станев, 1987: 180). М. Радивоев съобщава: „Много къщи бяха запалени, но 42 изгоряха“ (Стефанов, 1989). Така авторът на приписката вярно посочва, че къщите на най-богатите били изгорени. Пожарите, които палели турците при отстъплението си, освен отмъстителна цел, имали и друга – да забавят руските войски, които биха тръгнали да ги преследват. Предимството на тази цел се подкрепя и от прокламационните бележки, които турците оставили в ограбените къщи. Те съветват българите да останат поданици на султана (Станев, 1987: 182).

Преди турското отстъпление фронтовата линия минавала при с. Йовковци. Там турците направили няколко опита да атакуват, но неkoordinираността във войските им обрекла тези действия на неуспех. Още повече, след 28 ноември планове им се променили. На 2 декември турците започнали отстъплението си от Йовковци и запалили пожарите (Кисъов, 1931: 290). Руснаците започнали бързо настъпление към гр. Елена, увлечени от желанието да стигнат турците и от необходимостта да се изгасят пожарите, преди да са се разраснали. С руснаците към собствения си град бързали и еленчани. Това е отразено и в приписката „...и ние се върнахме с русите“⁽²⁹⁾. Влезлите в града войски и жители се заели с гасенето на къщите. Картината, в която еленчани заварили града си била грозна. За да подсили впечатлението на читателя за турските зверства, авторът на приписката отбелязва: „Петел не чухме да пее около един месец“⁽³⁰⁾. Петелът е олицетворение на нормалното ежедневие, стопанството и ритъма на живота, които са нарушени.

Руските войски продължили настъпателното действие, като на 5 декември влезли в Беброво. На 25 декември достигнали до с. Ахметлий и с. Ставрешка река. Те се намирали в областта Тузлука. Приписката съвсем коректно отбелязва, че руснаците, като „нападнали на всичкия Тузлук, на 25 декември го изгонили в най-лошия студ“⁽³¹⁾. Под изгонване на Тузлука се разбира изгонване на военните формирования, но не се изключва и бягството на мюсюлманското население, което там било преобладаващо. Много от хранителните запаси, като жито и фураж, след превземането на Елена от турците били складирани на определени места (например в църквата „Рождество на Пресвета Богородица“). При отстъплението турците посипали зърното с барут и газ и го запалили. Настъпващите селяни го спасили и правели хляб от него (Дичев, 1931: 182). Храната била малко и авторът на приписката

посочва, че колибарите и селяните взели от околните села много храна и „разграбили всичкия Тузлук“³²⁾. Това сведение липсва в много от изворите и несъмнено събитието е премълчавано в спомените на свидетелите. Затова трудно може да се даде обяснение как се „взима“ храна от околните села, където имало българско население. По-лесно обяснимо е разграбването на Тузлука, населен с турско население. Известно е, че колибарите и селяните са имали оръжие и след изгонването на военните формирования разграбването на населението в Тузлука не е било проблем. Авторът на приписката отбелязва, че то било важно, за да могат да оцелеят еленчани. Той уточнява, че разграбването се изразявало в отнемане на храна.

Пролетта на 1878 г. е отбелязана в приписката с идването на епидемическа болест, от която измрели много хора³³⁾. Това сведение се потвърждава и от други източници. Болестта била тиф, появил се вследствие на лошата храна и паразитите от намиращите се по улиците трупове. От тази болест измрели „...стотина граждани и селяни“ (Дичев, 1931: 173). Едно донесение на майор Доршпрунг от 7 февруари 1878 г. съобщава, че в Елена се появил коремен тиф, от който заболели жители и войници (Станев, 1987: 199). Следователно, болестта се е появила в началото на февруари 1878 г. М. Радивоев посочва, че от болестта тиф били умрели 500 еленчани (Стефанов, 1989).

В края на приписката авторът се извинява, че словата му „...не са хубави“³⁴⁾. Вероятно той има предвид, че изреченията му не са четливи, не са красиво написани или че текстът му не е на висок стил.

**Приписка от град Елена за Руско-турската война (1877-1878) –
факсимиле³⁵⁾**

Съответства на с. 122 от екземпляра на сп. „Българска старина“

За споменъ.

- 1 На 1877. годъ руссiа да нѣ освободи отъ проклетство
турско чѣ чужденство. Азъ на първѣ на юни 26.
година додохъ до нѣ, тѣмъ каза чѣ юни 30: бѣ нѣто азъ
- 5 дозъ на нѣ. Велик. алуанѣра нѣмоласвѣта братъ ми
Николай. Николаевичъ, който бѣше Тавноломанѣ.
на сѣтка на армія за бѣ болгаріа.
горичъ до нѣ капо додохъ отъ рѣ до бѣрѣва чѣ се

барнаха пак казаше. Подару докоха въ зѣна конница
 10 Артуни и ѝнахъ прѣсвѣтъ пѣхотѣ, и са ставиха латина
 срещу маринѣ. и като по сборищахъ цѣло лѣто съ
 прѣсвѣтъ турци. и тѣхъ нѣмаха рѣшенихъ.
 тур. позиция и познание, сполучиха тур. таборахъ бѣрѣхъ
 на прѣобра. ^{от тур.} подару тур. пакъ тѣхъ на се осилѣхъ, и прѣ-
 15 зѣнахъ заплатахъ мѣхъ на ити на турци, а нѣмъ ѝнахъ
 нѣмъ опашахъ и доузнахъ нѣщо отъ нѣмъ та се.
 въ зѣнахъ тѣхъ и тѣхъ въ бѣхъ. вѣхъ грѣхъ тѣхъ
 зѣнахъ прѣобра, а нѣмъ ѝнахъ вѣхъ нахъ подарихъ тѣхъ
 ехъ. и тѣхъ нѣмъ и турци бѣхъ вѣхъ тѣхъ
 20 и тѣхъ архитѣсѣ на манастирѣ и по други мѣста
 и прѣсвѣтъ на рѣхъ. като поумнохъ
 рѣхъ на сила пакъ си барнахъ архитѣсѣ.
 и тѣхъ на 22: нѣмъ. като вѣхъ турци
 тѣхъ прѣсвѣтъ сила, и като узнѣхъ, съ стѣхъ,
 25 на рѣхъ на сила тѣхъ, и на пѣхъ на зѣнахъ тѣхъ
 убрѣхъ до най-пѣхъ на стѣхъ и нѣмъ тѣхъ
 хѣхъ на мѣхъ тѣхъ пѣхъ и и тѣхъ на най-бѣхъ
 нѣхъ тѣхъ, и тѣхъ, около 45: заплатахъ тѣхъ и прѣ-
 30 краснѣхъ мѣхъ и тѣхъ половинѣхъ, а нѣмъ
 и тѣхъ съ колѣхъ тѣхъ по бѣхъхъ на рѣхъ вѣхъ
 лѣхъ, и по околнѣхъ съхъ и по мѣхъ вѣхъ тѣхъ.
 тогѣхъ нѣмъ: ^{направихъ} подарихъ тѣхъ и рѣхъхъ, и тѣхъ!

Съответства на с. 61 от екземпляра на сп. „Българска старина“.

55 аз до полковъ знахъ до полковъ пчелъ в'моща чина
по мнота на узничъ кля тчяе, историята. ала въ са
на не мре еместе на слова та ти не са хубавъ. прощавайте
писано на 1878. Търн. 18. 11. 1878.

Приписка от град Елена за Руско-турската война (1877-1878) –
нормализиран текст³⁶⁾

За спомен

На 1877 дойде Русия да ни освободи от проклетото турско иго и тиранство. Дойде на Търново на юни 26: а на Елена дойдоха донските казаци юни 30: в него ден дойде на Н. И. Величество Александър Николаевич брат му Николай Николаевич, който беше Главнокомандващ на всичката армия за в България.

Горните донци, като дойдоха, опряха до Бебрива (дн. с. Беброво – бел. авт. Я. М.) и се върнаха пак назад. Подире дойдоха в Елена конница драгуни и един полк Севски пехота и съставиха лагер срещу Марен (дн. с. Марян – бел. авт. Я. М.). И като се посборичкваха цяло лято с триклетите турци. И тъй като не знаеха русите турските позиции и за Тузлука, сполучиха турците, та обраха Бебривата (дн. с. Беброво – бел. авт. Я. М.) на Преображение. Оттогава подир турците пак взеха да се усилят и при есента запалиха махалата Игнатовци, а ние еленчани не се уплашихме да поизнесем нещо от къщите си. В историята четем във военно време градовете се изпразват, а ние още внесохме по дюкяните си стока. И тъй някои си поради бебривените, бяха си изнесли дрехите по манастирите и по други места и при свършването на октомври, като поумно при руската сила пак си върнахме дрехите.

И тъй на 22 ноември, като усилиха турците с преогромна сила и като узнаха с шпиони на русите силата, и нападнаха на Елена, та я обраха до най-последна степен, и колкото стари хора намериха ги изклаха, и изгориха на най-богатите къщите, изгориха около 45: здания тия, и прекрасния Марен изгориха половината. А ние еленчани с колибите побягнахме на Фидовските лозя (в дн. с. Велчево – бел. авт. Я. М.), и по околните села и по Миндевските лозя (дн. с. Миндя-бел. авт. Я. М.). Тогава какво направиха турците и русите? Ето що!

Турците се установиха в Елена, защото те тук намериха преогромни храни, които бяха пренесени от колибите за прибежище уж. Аз забравих да пиша колко беше турската сила и колко руската. Но намери листа, номер 60 и там чети.

Търси заглавието листа Номер 121 и обърни.

Тук ще явим колко е била турската войска и руската. Турската войска казваха около 40 000: хиляди до 60 000: с башибозуците, а руси само шест хиляди, и те не бяха всичките на позициите си. Но пак противостояха на толкова голяма сила. Ако да имаше отзад на града още две хиляди войници руси, не можеха ги надви турците. Тук турците намериха преогромно богатство. Но и на тях им излезе подире кисело. Ето как, като стояха турците десет дни, после побегнаха. И ние се върнахме с русите (петел не чухме да пее около един месец). Подире руската сила се умножи, като превзеха Плевен, и като нападнаха на всичкия Тузлук, та го изгониха на 25 декември на най-лошия студ. И тогава отидоха нашите колибари и селяни и от околните села, та взеха много храна и разграбиха всичкия Тузлук. И ако не беше тази храна, много свят щеше да умре. Пролетта хвана ни една епидемическа болест тежката. Та измряха много хора.

Аз дотолкова знаех, дотолкова писах. А който иска по-много да узнае, нека чете историята. Моля ви се да не ми се смеете на словата, че не са хубави. Прощавайте ме.

Писано на 1878 година юни 16 ден.

БЕЛЕЖКИ

1. Приписката открих на сайта на Google в курса по „История на Българското възраждане“ в СУ „Св. Климент Охридски“.
2. Списанието е със сигнатура PG619 .B823 F. В електронния каталог на библиотеката списанието може да бъде открито и на следния линк: <http://searchworks.stanford.edu/view/899400>
3. Искам да изкажа благодарност на Моли Молой от Информационния център на Библиотеката на университета Станфорд, която бе любезна да поръча списанието и да представи цветни снимки на приписката.
4. Дигитално копие се намира на адрес: http://books.google.bg/books?id=1pcR7frat70C&hl=bg&source=gb_s_navlinks_s
5. По разчитането на надписа искам да благодаря на ас. Николай Шаранков за помощта му.
6. Почеркът на екслибриса съвпада с почерка на Ст. С. Бобчев по това време, вж. бележника на Бобчев „Записи на Стефана С. Бобчева. В Елена. 1867. Юли.“ в БИА, ф. 255, Инв. №: II Д 5736, л. 2.
7. Потърсих сведения за приписката в следната литература: Асенов, П. Книжовни старини от Елена-стари ръкописи. – Балканска трибуна (Елена), 15,

- 26 авг. 1961 г.; Бобчев, С. Един елински летопис за размирното турско време – Българска сбирка, 6 (1899); Босев, Р. Участието на българското население от Еленско в Освободителната руско-турска война през 1877-1878 г. – Военноисторически сборник, 2 (1954); Велчев, Стр. Боевете около гр. Елена през Освободителната война 1877-1878. – Изв. на Военноисторическото дружество, 7, 3 (1969); Еленски сборник, С., 1968; Еленски сборник, С., кн. I (1931), кн. II (1938); Иларион Митрополит Доростолски. Исторически бележки за селището Елена – Еленска духовна твърдина 1837-2007, В. Търново, 2007.; Кодов, Хр. Славянски ръкописи в Елена. – Изв. на НБКМ, 16 (1981); Писахме да се знае. Приписки и летописи., С., 1984.; Стефанов, Г. Съхранено за вековете: Една еленска приписка за Освободителната война – в. Еленска трибуна, 5, 4 фев. 1989 г.; Станев, Хр. Град Елена и Еленския край, С., 2010.; Станев, Хр. Освободителните боеве край Елена. 1877 г., С., 1987.; Станев, Хр. Сраженията край Елена през Освободителната война, В. Търново, 2006.; Станев, Хр. Стари ръкописи от Елена. – Из миналото на гр. Елена и Еленския край, С., 2001.; Цонев, Б. Книжовни старини от Елена – ГСУ ИФ, 19, 8 (1923). Установих, че в гореспоменатите публикации не се среща търсената приписка.
8. Вж. тук „Приписка от гр. Елена за Руско-турската война – факсимиле“, с. 161, ред. 2-3.
9. Всички дати надолу са в стар стил.
10. Вж. тук „Приписка...“, с. 159, ред 3.
11. Пак там, с. 159, ред 4.
12. Пак там, с. 159, ред 4-7.
13. Пак там, с. 159-60, ред 8-9.
14. Пак там, с. 160, ред 9-11.
15. Пак там, ред 11-13.
16. Пак там, с. 160, ред 13-14.
17. Пак там, с. 160, ред 14.
18. Пак там, с. 160, ред 14-15.
19. Пак там, с. 160, ред 15-19.
20. Пак там, ред 19-20.
21. Пак там, с. 160, ред 21-22.
22. Пак там, с. 160, ред 23-26.
23. Кореспондентът съобщава, че предходния ден вероятно е имало български празник и за това имало много „празнично сладко“. Предходният ден е 21 ноември – празникът Въведение Богородично, вж. Еленски сборник, кн. 2, С., 1938., с. 199.
24. Вж. тук „Приписка...“, с. 160, ред 26-27.
25. Пак там, с. 160, ред 30-31.

26. Пак там, с. 161, ред 35-44.
27. Пак там, с. 161, ред 46-47.
28. Пак там, с. 160, ред 27-29.
29. Пак там, с. 161, ред 47.
30. Пак там, с. 161, ред 47-48.
31. Пак там, с. 161, ред 49-50.
32. Пак там, с. 161, ред 50-53.
33. Пак там, с. 161, ред 53-54.
34. Пак там, с. 162, ред. 56-58.
35. Факсимилето е взето от споменатото по-горе дигитално копие на екземпляра на списанието. Вж. тук бел. 3.
36. Текстът е нормализиран съгласно нормите на съвременния книжовен език.

ЛИТЕРАТУРА

- Асенов, П. (1961). *Книжовни старини от Елена – стари ръкописи. Балканска трибуна (Елена)*.
- Бобчев, С. (1899). Един еленски летопис за размирното турско време. *Българска сбирка*, 6.
- Босев, Р. (1954). Участието на българското население от Еленско в Освободителната руско-турска война през 1877-1878 г. *Военноисторически сборник*, 2.
- Велчев, Стр. (1969). Боевете около гр. Елена през Освободителната война 1877-1878. Изв. на Военноисторическото дружество, 7, 3.
- Генов, Ц. (1978). *Освободителната война 1877-1878*.
- Дичев, М. (1931). Градиво за историята на град Елена (с. 13-195). *Еленски сборник*, Кн. I.
- Един дописник във в. „Таймс“ (1938). Град Елена след влизането в него на Сюлейман-пашовата орда – 22.XI.1877 г. (с. 199-204). *Еленски сборник*, кн. II.
- Един кореспондент при Сюлейман паша (1968). Бойното поле на Елена. *Еленски сборник* (1968).
- Еленски сборник, Кн. I (1931), кн. II (1938).
- Иларион Митрополит Доростолски (2007). *Исторически бележки за селището Елена. Еленска духовна твърдина 1837-2007*. В. Търново.
- Иширков, А. (1931). Град Елена. Поселищно-географски чертици (с. 1-12). *Еленски сборник*, Кн. I.
- Кисъов, Ал. (1931). Боевете при Елена и Златарица (с. 261-294). *Еленски сборник*, Кн. I.

- Кодов, Хр. (1981). *Славянски ръкописи в Елена*. Изв. на НБКМ, 16.
- Косев, К., Дойнов, Ст. (1988). *Освободителната война 1877-1878 и българската национална революция*.
- Митев, Пл. (1999). *Българското възраждане*.
- Рудолф, Ал. (1904). *За спомен на героите от Руско-турската война*. Пловдив.
- Писахме да се знае. Приписки и летописи* (1984).
- Раковски, Г. (1865). *Българска старина*, кн I, изд. I. Букурещ.
- Станев, Хр. (1968). *Бойните действия в Еленския край през Освободителната война* (с. 99-113). Еленски сборник
- Станев, Хр. (2010). *Град Елена и Еленския край*.
- Станев, Хр. (1987). *Освободителните боеве край Елена. 1877 г.*
- Станев, Хр. (2006). *Сраженията край Елена през Освободителната война*. В. Търново.
- Станев, Хр. (2001). *Стари ръкописи от Елена. Из миналото на гр. Елена и Еленския край*.
- Стефанов, Г. (1989). *Съхранено за вековете: Една еленска приписка за Освободителната война*. В. Еленска трибуна.
- Христов, Хр. (1968). *Освобождението на България и политиката на западните държави 1876-1878 г.*
- Цонев, Б. (1923). *Книжовни старини от Елена*. ГСУ ИФ, 19, 8.

UNKNOWN MARGINAL NOTE FROM TOWN ELENA FOR THE RUSSO-TURKISH WAR (1877-1878)

Abstract. In 1878 an unknown author from town called Elena left a marginal note in the journal ‘Bulgarska starina’ published by G. St. Rakovski. The note contains information regarding the Russo-Turkish war (1877–1878). Positioned on four pages of the journal, it is a valuable source concerning 1877-1878. Here the note is published for the first time. Its facsimile is presented, taken from a digital copy of the journal. Subject of interest are the philological features in the manuscript. To facilitate the reader, a normalised text is included as well. The information provided by the marginal note is examined against the background of the historical events of the war. After analysis was carried out, it was proven that the note represents the events truly. The will of the author was to leave a piece of memory in respect to the events that challenged the citizens of the region during the war for the future generations to come. He gives information on the Russian and Turkish troops, the course of military operations, despoliations and cruelties, stores at that time and people living in Elena, spies, hunger, epidemic diseases and the preservation of people’s properties during the war.

Yavor Mitov

✉ Sofia University „St. Kliment Ohridski“
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
1504, Sofia, Bulgaria
E-Mail: hisarluka@gmail.com